

СИНХРОНІЗАЦІЯ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА ЗАПРОВАДЖЕННЯ СИСТЕМАТИЧНОГО ПІДХОДУ В ПИТАННЯХ РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО ЗВІЛЬНЕННЯ ТЕРИТОРІЙ

SYNCHRONIZATION OF GOVERNMENT BODIES AND IMPLEMENTATION OF A SYSTEMATIC APPROACH IN ISSUES OF IMPLEMENTATION OF THE STATE POLICY REGARDING THE LIBERATION OF THE TERRITORIES

Гданов І.Р., аспірант кафедри адміністративного права та адміністративного процесу

Одеського державного університету внутрішніх справ
orcid 0000-0002-7393-2621

У статті розглянуто співпраця та координація між різними державними органами влади та громадянським суспільством.

Визначено особливості реагування органів сектору безпеки і оборони на виклики та загрози пов'язані з процесом деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Обґрунтовано, що Стратегія має бути рамковим документом для розробки додаткових рішень з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Водночас поряд з загальним Планом її реалізації мають бути розроблені детальні плани дій кожного суб'єкта, який буде брати участь у реалізації Стратегії, щоб зменшити кількість суб'єктів, які мають інформацію про загальний план та комплекс заходів необхідних для реалізації Стратегії.

Визначено, що з метою забезпечення дієвого підходу до вироблення державної політики у сфері деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя запропоновано створити в Україні організаційну раду, що об'єднає та взаємоузгоджуватиме дії відповідальних державних органів влади та забезпечуватиме участь громадянського суспільства.

Пропонується інституційна модель організації та впровадження політики деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя передбачає 3 основні блоки: політичний, структурний та функціональний. Політичний блок характеризується наявністю нормативно-правового поля, в якому діють суб'єкти вироблення державної політики деокупації та ухваленими ними рішеннями. Структурний блок передбачає чітке визначення кола державних органів, які наділені повноваженнями у відповідній сфері та можуть брати участь у реалізації відповідних заходів з деокупації. Функціональний блок передбачає взаємодію усіх залучених інституцій та представників громадянського суспільства з метою чіткого виконання визначених завдань та досягнення поставлених цілей. Задля належної організації та координації цієї багатогранної системи запропоновано створити Організаційну раду з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, як спільний консультативно-дорадчий орган Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України.

Ключові слова: безпека, оборона, національна безпека держави, забезпечення національної безпеки держави, Організаційна рада з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, Стратегія національної безпеки.

The article examines cooperation and coordination between various state authorities and civil society.

The peculiarities of the response of security and defense sector bodies to challenges and threats related to the process of deoccupation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol have been determined.

It is substantiated that the Strategy should be a framework document for the development of additional decisions on the deoccupation of the temporarily occupied territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol. At the same time, along with the general Plan for its implementation, detailed action plans for each subject that will participate in the implementation of the Strategy should be developed in order to reduce the number of subjects who have information about the general plan and the set of measures necessary for the implementation of the Strategy.

The proposed institutional model of the organization and implementation of the policy of deoccupation of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol provides for 3 main blocks: political, structural and functional. The political bloc is characterized by the presence of a regulatory and legal field in which the subjects of the development of the state policy of de-occupation and the decisions made by them operate. The structural block provides for a clear definition of the range of state bodies that are empowered in the relevant field and can participate in the implementation of relevant de-occupation measures. The functional block involves the interaction of all involved institutions and representatives of civil society in order to clearly fulfill the defined tasks and achieve the set goals. For the proper organization and coordination of this multifaceted system, it is proposed to create an Organizational Council on Deoccupation of the Temporarily Occupied Territory of the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, as a joint consultative body of the President of Ukraine, the Verkhovna Rada of Ukraine, and the Cabinet of Ministers of Ukraine.

Key words: security, defense, national security of the state, ensuring the national security of the state, Organizational Council on Deoccupation of the Temporarily Occupied Territory of the Autonomous Republic of Crimea and the City of Sevastopol, National Security Strategy.

Ефективність реалізації Стратегії деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя передбачає необхідність співпраці та координації між різними державними органами влади та громадянським суспільством. В цьому контексті стратегія потребує злагодженої взаємодії та координації Президента України, законодавчої та виконавчої гілок влади, а також залучення представників окремих територіальних громад, що необхідно в контексті децентралізації, коли частину завдань і функцій передано на місця. Водночас виконанням розробленого надалі Плану реалізації Стратегії деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя має опікуватись уряд, як виконавча гілка влади з одночасним залученням інших державних органів за згодою.

У зв'язку з цим, існує потреба у налагодженні системної взаємодії у форматі «Президент України – Верховна Рада України – Кабінет Міністрів України – громадянське суспільство», з ключовою роллю Президента України як гаранта Конституції України та Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України.

З метою забезпечення дієвого підходу до вироблення державної політики у сфері деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя пропонуємо створити в Україні організаційну раду, що об'єднає та взаємоузгоджуватиме дії відповідальних державних органів влади та забезпечуватиме участь громадянського суспільства.

Наукова думка вже зараз має кілька розроблених моделей взаємовідносин органів влади та громадськості задля

розв'язання суспільно-політичних проблем, зокрема у сфері прав людини. Так, Жуковська Г.Г. пропонує модель відносин державних органів та громадськості у сфері протидії торгівлі людьми в Україні, з точки зору наукового бачення відповідної сфери в чотирьох площинах: організаційній, яка характеризується формами взаємин держави та громадськості; функціональну, яка охоплює нормативно-правовий, ресурсний та освітньо-науковий рівні; адміністративну та ідеологічну площини [1]. Антонова О.Р. пропонує концепцію взаємодії держави та громадян в аспекті формування та реалізації сімейної політики в Україні, яка охоплює концептуальний, накопичувальний, інституційний та стратегічний блоки [2]. Попри те, що наведені приклади стосуються більше прав людини, аніж деокупації тимчасово окупованої території, вони дозволяють стверджувати про можливість та наукову обґрунтованість системної взаємодії держави та громадян з метою розв'язання важливих суспільно-політичних проблем.

Водночас проаналізовані раніше комплекс повноважень державних органів дозволяють стверджувати про абсолютну взаємопов'язаність суб'єктів ухвалення політичних рішень, суб'єктів вироблення державної політики, їх виконавців та громадян задля належної реалізації комплексу заходів з деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Запропонована інституційна модель організації та впровадження політики деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя передбачає 3 основні блоки: політичний, структурний та функціональний. Політичний блок характеризується наявністю нормативно-правового поля, в якому діють суб'єкти вироблення державної політики деокупації та ухваленими ними рішеннями. Структурний блок передбачає чітке визначення кола державних органів, які наділені повноваженнями у відповідній сфері та можуть брати участь у реалізації відповідних заходів з деокупації. Функціональний блок передбачає взаємодію усіх залучених інституцій та представників громадянського суспільства з метою чіткого виконання визначених завдань та досягнення поставлених цілей. Задля належної організації та координації цієї багатогранної системи пропонуємо створити Організаційну раду з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, як спільний консультативно-дорадчий орган Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України.

Організаційна рада з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя має бути створена саме на вищому політичному рівні, з метою налагодження та співкоординації дій усіх суб'єктів залучених до реалізації Стратегії.

До складу Організаційної ради з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя мають входити усі члени Ради національної безпеки та оборони України, а також за згодою представники Меджлісу кримськотатарського народу, представники організації громадянського суспільства, які готові долучитися до участі в реалізації Стратегії.

Президент України затверджує Стратегію деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, та, за пропозицією Організаційної ради з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, може вносити зміни до її ключових положень.

Очікувані результати Стратегії деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя мають бути реальними та досяжними, а також конкретними індикаторами виконання підготовчих завдань для визначення конкретного часу початку активної фази. Організаційна рада з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, на основі затверджених інди-

каторів, здійснює поточний моніторинг стану виконання проміжних цілей та завдань Стратегії, заслуховує звіти. На їх основі приймаються рішення щодо подальших кроків, їх трансформації чи зміни підходів на більш оптимальні чи досяжні, вносяться пропозиції щодо кадрових змін чи змін до чинного законодавства тощо.

Організаційна рада з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя збирається не рідше 1 разу на місяць та проводить оцінку реалізації Стратегії.

Узгодження дій державних органів, уповноважених на вироблення та реалізації державної політики у сфері деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя в контексті імплементації Стратегії відбувається на засіданнях Організаційної ради з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Організаційна рада з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя координує розроблення центральними органами виконавчої влади Плану дій з реалізації Стратегії, здійснює контроль, моніторинг та оцінку його виконання.

Фундаментальною основою діяльності усіх державних органів, до повноважень яких належить вироблення та реалізація державної політики у сфері деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя є необхідність відновлення територіальної цілісності та суверенітету України в межах міжнародно визнаних кордонів.

Стратегія має бути рамковим документом для розробки додаткових рішень з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Водночас поряд з загальним Планом її реалізації мають бути розроблені детальні плани дій кожного суб'єкта, який буде брати участь у реалізації Стратегії, щоб зменшити кількість суб'єктів, які мають інформацію про загальний план та комплекс заходів необхідних для реалізації Стратегії. Організаційна рада з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя може надавати додаткові інструкції щодо розроблення локальних Планів дій з питань деокупації в кожному окремому державному органі.

Відповідно, при розробці державної політики деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя мають бути залучені суб'єкти, яких ці питання стосуються. Також важливо залучати фахівців, сфера роботи та компетенція яких стосується практичної площини реалізації завдань та заходів у конкретних вузьких сферах.

Реалізація Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя безальтернативно потребує залучення громадянського суспільства, оскільки ресурсів виключно держави у цьому аспекті недостатньо. Своєю участю у процесах деокупації громадяни реалізовуватимуть як конституційний обов'язок щодо захисту Вітчизни, так і свої політичні та громадянські права, щодо участі в «управлінні державними справами». Застосування інструменту участі громадян в державному управлінні сприятиме зростанню довіри до відповідних процесів, а також розвитку демократичних цінностей та покращенню сприйняття та ефективності державного управління у відповідній сфері.

Водночас залучення громадянського суспільства потребує особливого, логічного, структурованого та обґрунтованого підходу та пояснення окремих процесів. Участь представників громадянського суспільства без розуміння цілей, задач, мети та наслідків конкретних кроків та Стратегії загалом виглядає сумнівною.

В цьому контексті Чальцева О.М., розкриваючи публічну політику акцентувала на роботі Терренса Моррісона, який у книзі «Actionable Learning: A Handbook for Capacity Building Through Case Based Learning» розкривав

послідовність формування публічної політики, та вказував на такі положення щодо її вироблення [3]:

1. Погляд вперед (Forward Looking). Означає наявність чітко визначених цілей та результатів, які можуть бути досягнуті в процесі реалізації відповідної політики, а також можливі ефекти та наслідки від досягнення цілей та результатів.

2. Широкий погляд (Outward Looking). Означає необхідність враховувати контекст і фактори впливу, які перебувають поза можливим адміністративним управлінням держави, особливо ті, що існують поза її юрисдикцією;

3. Інновативність, гнучкість і креативність (Innovative, Flexible and Creative). Означає необхідність при запровадженні нової політики дотримуватись принципу інноваційності і гнучкості, особливо, коли підходи до розв'язання проблемних питань порушують загальноприйняті способи на зміну яким приходять цілком нові ідеї.

4. Основи інформації (Evidence Based). Означає, що рішення в процесі вироблення конкретної політики ґрунтуються на актуальній інформації з різних джерел, а усі, хто братиме участь у її реалізації залучені до її розробки.

5. Залучення (Inclusive). Означає, що при виробленні політики враховуються потреби усіх, хто так чи інакше впливає на цю політику.

6. Об'єднання (Joined Up). Означає, що при виробленні політики опрацьовується всеохопне бачення, яке є ширшим за юрисдикційні обмеження конкретних державних інституцій.

7. Контроль (Review). Означає, що наявні політики так, як і нові ініціативи, перебувають на контролі, щоб забезпечити реалізацію та своєчасно впливати на зміни.

8. Оцінювання (Evaluation). Означає, що при виробленні та реалізації політики відбувається її постійна оцінка, та внесення змін у випадках недосконалості чи невідповідності завдань поставленим цілям.

9. Вивчення уроків (Learns Lessons). Означає, що вироблення політики ґрунтується на вивченні досвіду та імплементації найкращих його зразків [3].

До недоліків участі громадянського суспільства у реалізації заходів Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя можна віднести низький рівень розвитку громадянського суспільства (за опитуваннями 74,5% громадян оцінюють рівень розвитку громадянського суспільства, як низький або середній), а також відсутність досвіду організації спільних дій значної кількості громадян. Крім того, навіть активна частина громадянського суспільства вважає пріоритетами захист соціально вразливих груп та контроль за діяльністю влади, а не допомогу державі у реалізації окремих видів політики.

Національне опитування щодо громадського залучення проведене Програмою «Долучайся» взимку 2020 року встановило, що українці залучені до громадської діяльності, але уникають активної участі [4].

Варто зазначити, що однозначно довіряють громадським організаціям лише 5,2% громадян [5].

Як наслідок, для залучення громадянського суспільства до реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя необхідно шукати нові дієві механізми, які дозволять акумулювати значну кількість громадян зі спільною позицією у найкоротші терміни. Основною цільовою аудиторією в цьому контексті вбачаються ветеранські рухи та їх об'єднання, оскільки вони мають значний досвід складних протиборств та мотивацію до відновлення територіальної цілісності та суверенітету України.

Відповідно, при плануванні та підготовці заходів деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя необхідно врахувати аспект щодо потреби в налагодженні активної комунікації з організаціями громадянського суспільства.

Такі комунікації дозволять акумулювати максимальну кількість громадян до участі у заходах з реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя та покрити дефіцит людських ресурсів, необхідних для її реалізації, підвищать рівень довіри та взаємодії держави та населення та підготують останніх до належного виконання публічно-правових рішень, дадуть змогу виявляти та усувати прогалини в прийнятих рішеннях, а також знизять рівень відповідальності виключно вищого політичного керівництва держави, яка буде розділена безпосередньо з суспільством.

Ґрунтуючись на зазначеному, реалізація запропонованої Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя потребуватиме:

1. Розробки та впровадження системи контролю та управління людськими ресурсами, які залучені до реалізації Стратегії;

2. Ухвалення проєкту Закону України про гарантії учасникам заходів з реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя, яким визначити соціальні гарантії для учасників реалізації Стратегії на час такої участі, наприклад безоплатний проїзд до місць збору, збереження робочого місця за тимчасово відсутнім працівником, який бере участь у відповідних заходах, а також додаткові гарантії на випадок позаштатних, непередбачених ситуацій, наприклад державне страхування на випадок травмування чи каліцтва під час виконання заходів з реалізації Стратегії;

3. Удосконалення транспортно-логістичної інфраструктури у місцях збору осіб залучених до реалізації заходів Стратегії, а також розгортання мобільних госпіталів для забезпечення потреб учасників реалізації Стратегії у місцях збору;

4. Широке поширення інформації про відповідні заходи з підготовки серед потенційних учасників реалізації Стратегії задля підвищення рівня довіри та залучення як можна більшої кількості осіб.

План дій з реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя має бути розроблений на визначений термін та мати показники виконання окремих підготовчих заходів, виконання яких щомісячно заслуховується Організаційною радою з питань деокупації тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та м. Севастополя з подальшим затвердженням виконання чи внесенням змін до Плану у випадках неможливості виконання поставлених завдань.

План дій обов'язково повинен мати галузевий вимір, тобто локальну виокремлювану частину, яка може поширюватись для виконання серед залучених співробітників окремого державного органу без розголошення усієї сукупності заходів з реалізації Стратегії.

При розробці Плану дій обов'язково варто враховувати фактори, що можуть мати інший ефект, аніж прогнозований та здійснювати вплив на можливість досягнення кінцевого результату:

– рівень підтримки тих чи інших заходів професійним середовищем, рівень політичної підтримки як всередині українського політикуму, так і в політичних колах держав-партнерів, якщо реалізації окремих завдань потребує їх участі;

– реалістичне визначення завдань, логічність черговості їх виконання, а також визначення пріоритетності на основі наявного ресурсного забезпечення;

– чіткі критерії оцінки успішності по кожному окремому завданню та чіткі строки його виконання. У випадку неможливості досягнення позитивного результату по завданню його перегляд на засіданні Організаційної ради;

– залучення до планування конкретних заходів їх потенційних виконавців, щоб не включати до Плану завдань які неможливо або надто складно виконати;

– всестороннє дослідження потенційних умов реаліза-

ції, військово-політичної ситуації та їх відстеження в ході виконання;

– достатнє ресурсне забезпечення реалізації передбачених заходів.

З метою підвищення рівня взаємодії з міжнародними партнерами в питаннях, які потребуватимуть їхньої участі та підтримки необхідно:

– створення окремих діалогових груп з достатньо вузьким колом питань, які стосуються реалізації конкретних завдань;

– досягнення консенсусу з ключовими державами-партнерами щодо ключових завдань Плану заходів. Відмова від включення до Плану заходів завдань, які потребують міжнародної підтримки, та щодо яких відсутній консенсус з державами-партнерами;

– підвищення зацікавленості сторін діалогу з державами-партнерами з реалізації Плану заходів шляхом внесення прохання про допомогу на взаємовигідних умовах;

– залучення до роботи з політичними колами держав-партнерів лобістських організацій з метою просування українських наративів щодо реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Важливу роль у підготовці до реалізації представленої Стратегії відіграє участь Верховної Ради України, як єдиного законодавчого органу держави. Попри те, що питаннями національної безпеки опікується Президент України, лише парламент має ухвалювати зміни до чинного законодавства та ратифікувати міжнародні договори. Без прийняття законодавчим органом конкретних законодавчих актів, зокрема щодо гарантій учасникам заходів, реалізація Стратегії не буде повноцінною. Також важливою вбачається участь парламенту з метою недопущення політичних суперечок та створення штучних політичних перешкод зокрема через застосування механізмів парламентського контролю тощо.

Чинна нині Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [6] та затверджений Кабінетом Міністрів України План заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [7] не передбачають видатків з державного бюджету України на їх реалізацію та не можуть призвести до декларативної мети – створення умов для деокупації та безпечної реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, нейтралізації загроз національній та міжнародній безпеці, гарантування прав людини і основоположних свобод, не говорячи вже про реальну мету, яку має ставити перед собою держава – відновлення територіальної цілісності та суверенітету.

Під час впровадження та реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя важливо провести регіональні консультації у південних областях України, які територіально наближені до Кримського півострова. Предметом таких консультацій має стати уникнення паніки та негативних настроїв серед місцевого населення, які можуть призвести до сутичок та конфліктів з особами, які братимуть участь у реалізації Плану заходів, особливо в період активної фази, адже місцеві громадяни та органи влади не мають досвіду подібних процесів, а в умовах інформаційної пропаганди держави-агресора може бути спровоковано ще й не вірне сприйняття подій та явищ [8].

Важливим в цьому контексті вбачається “мобілізація” активістів з відповідних регіонів для проведення інформаційно-роз’яснювальної кампанії шляхом суспільного діалогу.

Діалог влади та суспільства щодо реалізації Плану заходів має сприяти зниженню соціальної напруги, зокрема через участь таких громадян у прийнятті місцевих управлінських рішень, наприклад щодо розміщення центрів базування учасників, місць розгортання допоміжних засобів тощо.

Цікавими в цьому контексті є, наприклад, твердження Гонюкової Л., яка звертає увагу на таку рису, як громадянськість, що підвищує ефект управлінських рішень через взаємодію громадян та органів влади. Зокрема, в межах комунікації з місцевим населенням варто використовувати такі елементи громадянськості як [9]:

– знання громадянами своїх прав і свобод, що призводить до їх практичного використання з урахуванням та повагою до прав і свобод інших громадян;

– вміння відчувати відповідальність за свої дії, свій вибір, розуміння зобов’язань перед суспільством і державою, як юридичного плану, так і морального;

– усвідомлення своєї громадянської ідентичності – належності до України, українського народу, їх правового, культурного і мовного простору [9].

Своєю чергою держава має сприяти підвищенню обізнаності громадян про процеси відновлення територіальної цілісності та суверенітету України щодо тимчасово окупованих територій, зокрема Автономної Республіки Крим та м. Севастополя.

Ключовим аспектом ефективної реалізації Стратегії деокупації Автономної Республіки Крим та м. Севастополя та Плану заходів з її реалізації є налагодження ефективної взаємодії усіх залучених державних інституцій, представників громадянського суспільства, політичних та владних кіл держав-партнерів, наявність консенсусу щодо ключових питань, а також належний інформаційний супровід та робота з місцевими громадянами задля уникнення панічних та стихійних негативних дій та явищ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жуковська Г. Г. Взаємовідносини органів влади та громадськості у протидії торгівлі людьми: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ, 2017. 22 с.
2. Антонова О. Р. Взаємодія держави та громадськості як суб’єктів формування і реалізації сімейної політики в Україні : дис. ... д-р наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ : НАДУ, 2020. 513 с.
3. Храбан І. А. Система європейської безпеки і напрями воєнно-політичної інтеграції України до її структур (політологічний аналіз): Монографія. – К.: Варта, 2005.– 544 с.
4. Насильницькі зникнення в Автономній Республіці Крим і місті Севастополі (Україна), тимчасово окупованих Російською Федерацією/ [Електронний ресурс]: Інформаційна довідка Моніторингової місії Організації Об’єднаних Націй з прав людини в Україні опублікована 31 березня 2021 року. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-03/UKR%20BN%20op%20on%20Enforced%20dis%20Crimea%20.pdf>
5. Носач А. В. Державний суверенітет і територіальна цілісність – фундаментальні національні інтереси України//*Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 3 с. 244-249
6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року “Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя”//Указ Президента України № 117/2021 від 24 березня 2021 року/ URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text>
7. Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя//Розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2021 р. № 1171-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1171-2021-%D1%80#Text>
8. Russian broadcaster RT could be forced off UK airwaves URL: <https://www.theguardian.com/media/2018/mar/13/russian-broadcaster-hits-back-at-threat-to-uk-licence>
9. Гонюкова Л. Громадянськість – необхідна умова демократичних перетворень держави і суспільства. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukrainiskie czasopismo naukowe*, 2016. № 01 (09). С. 19-31.